

Епістолярій Лесі Українки як паралітературна творчість

У статті йдеться про необхідність розглядати епістолярну та літературно-критичну творчість Лесі Українки як паралітературну, з'єднану з мистецькою в органічну цілість. Є чимало тем, розвиток яких, значення для еволюції творчості Лесі Українки увиразниться, якщо їх простежити за епістолярієм. У статті стверджується, що епістолярій письменниці є лабораторією її стилю, жанрових експериментів, найбільш достеменним проявом психології творчості, світоглядних пошуків.

Ключові слова: Леся Українка, паралітература, епістолярій, fiction, non-fiction.

Творчість будь-якого митця неоднорідна і в процесі вивчення вимагає структуризації, ми шукаємо об'єднувальні процеси, намагаємось вхопити суть творчого феномену, побачити весь творчий доробок як цілість. Треба було культурі пройти певну дистанцію, щоб збагнути цінність біографії митця для розуміння його творів, ще одна дистанція призвела до підвищення в ціні будь-якого документа, який стосується життя і творчості видатної особистості. Але й досі питання сприйняття усього спадку митця як цілості не стоїть, хоча у багатьох наукових чи науково-навчальних жанрах, наприклад, нарисах життя і творчості письменника, залучається весь доробок. Втім, завжди існує чітка настанова стосовно його поділу на дві нерівні і нерівнозначні частини: художню і не-художню, або ж документально-публіцистичну, за її найбільш вживаними формами: епістолярій, мемуари, щоденники, публіцистика, літературно-критичні праці тощо. Якщо в об'єкті дослідження творчість, нехудожня частина використовується для підсилення науковості, фактографізму, і є вочевидь вторинною. Коли ж якісь жанри потрапляють в поле зору дослідників як самодостатні об'єкти, наприклад, щоденники чи мемуари, вони неухильно рухаються до об'єднання з художньою частиною творчості, причому, відбувається це досить стихійно.

У західноєвропейській традиції література fiction і non-fiction розмежовується на основі нібито дієвого і безсумнівного критерію: вигадане, нафантазоване / історично задокументоване: різниця між двома сферами літературної діяльності таки ж очевидна. Власне

художнє, тобто мистецьке, – це, передовсім, вигадане, або, принаймні, суттєво перероблене авторською фантазією чи уявою. Здається, такий критерій цілком правомочний, адже ми бачимо цей вододіл протягом всієї історії літератури. Насправді він протягом всієї історії працює дуже вибірково. Скажімо, «Утопія» Томаса Мора – твір цілком вигаданий, він не має опертя на жоден документ чи факт. Більше того – у всій історії подорожі на острів Утопію має місце певна містифікація, адже автор намагається переконати читача в достовірності того, чого насправді не було й не могло бути в принципі. Однак фантастичність цього твору не робить його суто художнім, у ньому відсутні живі персонажі, нема події, сюжету, інших ознак белетристики, зрештою, у нього інша мета і функція: не мистецька. Це філософська публіцистика. Інший приклад – філософський твір Фрідріха Ніцше «Так казав Заратустра», дружно сприйнятий читачами як художній. Український літературознавець Володимир Державин досить аргументовано доводить, що це художній твір, базуючись переважно на мовленні, відверто алегорично-метафоричному, а не науковому [3]. Можна також додати аргумент щодо головного персонажа. Заратустра – це таки художній персонаж. Додаткове свідчення тому – його поширення в літературі у різноманітних ролях надлюдини. Мор фантазував, Ніцше не фантазував, але ні один, ні другий не ставив перед собою літературної, або ж естетичної мети, не вважав, що занурюється у процес художньої творчості. Але обидва твори – у переліку текстів художньої літератури для читання широкою аудиторією.

Є безліч прикладів того, як література fiction і nonfiction міняється місцями і статусами. Важко уявити сьогодні списки світової художньої літератури без таких принципово не-художніх (принаймні, в процесі творення) текстів, як «Сповідь» Св. Августина, листування Абеяра й Елоїзи, «Досліди» Мішеля Монтеня, або, ближче до нашого часу, «Щоденники» В. Гомбровича чи публіцистика С. Алексієвич. Гарольд Блум у список для обов'язкового читання з історії європейської літератури увів статті Зігмунда Фрейда про Шекспіра [2]. Не позбавлена подібних змішувань і українська традиція: від «Журналу» Т. Г. Шевченка до «Хронік від Фортінбраса» Оксани Забужко чи «Лексикону інтимних міст» Юрія Андруховича. Різниця між художніми і нехудожніми

творами така ж точнісінько, як між будь-якими власне художніми: це жанрова своєрідність.

Поняття паралітература все частіше зринає у словнику сучасних літераторів, але поки що не існує того термінологічного значення, яке б стало загальноживаним. Найчастіше паралітературою називають масову літературу, невисокої художньої вартості. Поруч зі справжньою літературою – ніби-література, псевдолітература. Вживання поняття паралітература у такому значенні актуалізує питання, а що саме ми називаємо справжньою літературою, тобто заглиблює у давні, складні і майже безплідні дискусії про критерії оцінювання. Як слушно сформулював Семен Абрамович у «Лексиконі загального та порівняльного літературознавства», введення терміну «паралітература» дозволяє нам чіткіше усвідомити «релятивність» тих чи інших «загальноприйнятих» оцінок» [1]. Кожен перегляд рано чи пізно підводить нас до низки питань, які змушують переоцінювати усталені уявлення про межі художньої літератури і скасовувати означення «псевдохудожня» щодо конкретних творів. З цієї точки зору нехудожню творчість митця доречно назвати паралітературною, зі змінною диспозицією щодо літературної. Власне, це й буде термін у точному сенсі слова, згідно перекладу з давньогрецької: біля, поруч літератури, без оцінного маркера. Лінія розмежування – функція. Художня творчість, переважно, висуває на перший план мистецький критерій, нехудожня скерована на вирішення тих чи інших життєвих проблем, підпорядковується життєвому прагматизму. Але при цьому не можна передбачати, скільки творчої енергії забере у митця нехудожній жанр. Цілком можливо, що, будучи початково функціональним, твір у процесі творчості перетвориться на мистецький. Можливий і зворотний процес. Власне, будь-який не надто вдалий художній твір митця часто посувається в ранжир важливих для розуміння певних тенденцій. Паралітературна творчість не лише обрамляє художню, увиразнює чи прояснює її окремі аспекти, дає матеріал для вивчення біографії тощо, вона значною мірою самодостатня, її вага визначається за тими ж критеріями, що й цінність будь-якого художнього твору. Можна сформулювати певну кількість критеріїв, які будуть однаково ефективні для документальної і художньої літератури. У будь-якому разі паралітература є органічною часткою цілості, яка називається авторською творчістю. І це треба

враховувати при дослідженні спадщини будь-якого письменника, особливо тих митців першого ряду, діяльність яких надто різножанрова.

До таких митців належить і Леся Українка. Із 12 томів її літературного доробку сім томів презентують власне художню творчість, п'ять – документально-публіцистичну або літературно-критичну, наукову. Художня творчість має дуже широку жанрову палітру, паралітературна – так само. І там, і там можна простежити однакові складники: по іменах, концептах, проблемних вузлах, мові, інтонації, мірі авторської присутності тощо. Сьогодні назріла необхідність вибудувати хронологію творчості таким чином, аби побачити, в яких жанрах Леся Українка працювала одночасно, які теми проектувала для втілення в які саме форми, як розподіляла один і той самий життєвий матеріал поміж художніми і нехудожніми жанрами. Саме такий підхід дав би нам можливість чіткіше побачити етапи творчого шляху (виділення періодів творчості Лесі Українки – і досі тема дуже дискусійна), а також прокреслити ті чіткі лінії, які допоможуть нам побачити літературний доробок Лесі Українки як цілість. Загальна панорама може бути сконденсована у якомусь графіку чи таблиці, щось штибу таблиці Менделєєва. Тільки замість елементів у кожній клітині мусить стояти назва і жанр. Вертикаль – хронологія, горизонталь – синхронний зріз. У такому вигляді таблиця покаже вагу кожної форми у загальних процесах. Не кожен художній твір генія є шедевром, так чи інакше, ми створюємо певну ієрархію його доробку, але, з іншого боку, не кожен текст документально-біографічний має лише функціональне значення, свідчення чому – стихійне виділення окремих документальних творів, їх посування у список художніх. До речі, з великої документально-публіцистичної спадщини Лесі Українки ще нічого не потрапило в список для обов'язкового читання. Нема чи не бачимо? Відповідь на це питання не може бути голослівною.

Дослідники творчості Лесі Українки, з тієї чи іншої нагоди, рухаючись до власної мети, відзначали особливу наповненість окремих періодів творчості Лесі Українки. Наприклад, 1896, рік написання «Блакитної троянди», 1901, рік написання «Одержимої», 1906, час написання статті «Утопія в белетристиці». У першій половині 1906 року Леся Українка переклала філософське есе Моріса Метерлінка «Оливне гілля» («Les rameaux d'olivier»). 1906 року

з'являються «Не хутко те буде», прозові фрагменти «Утопія» та «А все таки прийди!» (в автографі подається під назвою «Утопії»), прозова утопічна фантазія «Interview», вірші «Легенда» («Було колись в одній країні») та «Legende des siecles» («Легенда віків»), «Тиху задуму вечірню напрасна буря розвіяла», «Пророк», «В холодну ніч самотній мандрівець». Тереза Левчук називає цей рік утопічним, оскільки більшість творів пов'язано з переосмисленням ролі соціальних проектів, зокрема, утопій [4]. Його можна назвати також і антиутопічним, оскільки йдеться про критичне ставлення і навіть сатиру в зображенні утопій.

Доробок кожного періоду творчості, побачений як майже одночасна робота в різних жанрах, дозволить виявити, як залучаються у творчий процес різні складники авторської особистості.

Наразі хотілося б наголосити на епістолярній спадщині Лесі Українки: вона наче відкриті двері у робітню письменниці, де усі процеси можна побачити чіткіше, яскравіше, тут видно, як ідеї і настрої шукають форму, як народжуються чи спалахують образи, як гаснуть і тьмяніють теми, розгортаються сюжети і загострюються конфлікти. Епістолярій Лесі Українки, а разом з ним уся її літературно-критична діяльність, показує нам той безупинний напружений процес, у якому активно взаємодіють, змішуються і відштовхуються три різних витоки літературної творчості: лірика, драма й епос. Переважає епос. Якби Леся Українка мала менше адресатів для листування, її прозовий доробок був би значно більший. Уже з перших дитячих листів до бабушки у Зелений Гай видно, як легко вона моделює усну оповідь, як жваво відтворює живі інтонації, виразно описує і картинно ставить епізоди. По листуванню розкидано безліч списаних з натури сценок, справжніх мікронovel. Також кожен лист – це неперевершений зразок ліризму. У листах, особливо до окремих адресатів, як мама, сестра Ольга, брат Михайло, подруга Ольга Кобилянська, вона щира й відкрита, емоційна, скептична й іронічна, здатна висловити найтонші порухи душі. Водночас з кожним адресатом – цілий драматичний сюжет, з історій стосунків з багатьма людьми можна створити окремі драматичні твори. Тому не дивно, що історія більшості художніх творів Лесі Українки так чи інакше відбита у листуванні. Творчий процес – це глибокий

внутрішній пошук, який активно взаємодіє з обставинами життя і знаходить відповідні знахідкам словесні форми.

Листування варто досліджувати не лише на предмет уточнення історії створення художніх текстів чи як біографічний документ, а також в автоінтертекстуальному ключі, адже неозброєним оком видно, як багато перегуків між фікційною і нефікційною творчістю Лесі Українки. Для прикладу, два листи до брата Михайла: початок жовтня 1888 року, з Колодяжного, і від 25 лютого 1891 року з Відня. Поруч з чисто інформативними, родинно-побутовими, або ж пов'язаними з хворобою і лікуванням, справами, – низка яскравих епізодів, дуже різних, але надзвичайно виразних. У листі з Колодяжного – про поїздку в Аккерман і Одесу. «Ну та й море ж було у той день! Певне, вже так задля нас вигладилось та причепурилось: синє-синє, з білими гребнями, з рожевими одблисками, з темно-зеленими тіннями, з золотими іскрами при заході сонця. Я все стояла з того боку парохода, де не видно берега, не хотілось мені його бачити, хотіла я бачити море в цілім просторі його, у всій красі його, а земля заважала б цьому» [5, с. 22]. Аж через 10 років з'явиться дивовижне ліричне оповідання «Над морем», в якому настрої, сформульований у листі, розростеться у лірично-імпресіоністичний сюжет. У листі 1891 року – кілька сюжетів, дуже іронічно й дотепно описаних, з життя Європи й України кінця XIX століття. Роздуми про політичну ситуацію, про підготовку до виборів не втратили своєї актуальності й досі, а це явна ознака художнього узагальнення. Кілька епізодів з життя Відня – калейдоскоп надзвичайно яскравих картин. З величезного за обсягом листа процитуємо невеликий фрагмент, стосовний нашої теми: «...тут можливі ще суперечки, подібні таким: що краще: Шіллер чи нові чоботи, Венера Мілоська чи куль соломи і т.п. Правда, це все у них провадиться не так гостро і дико, як у рос[іян], певне, поетична українська натура і європейська культура не допускають до того, але все ж цей напрямок єсть. Щодня я мушу стикатися з «січовиками» за неоромантизм, за поезію і вчора таки застала їх признати, що в літературі мають вартість п о р т р е т и, а не ф о т о г р а ф і ї (розумієш різницю?), що без «видумки» нема літератури, що справді реальним описом можна назвати тільки той, що ставить ярку, виразну картину перед очі читача» (5, с. 71).

З деякими адресатами Леся особливо «літературна». Насамперед це члени родини, в листах до яких реальне побутове життя постає так

виразно, рельєфно, так добре вписане у контекст часу і світу, що має усі ознаки мистецьки вартісних текстів (фрагментів більших творів). Не дивно, що майже усі прозові твори, а також значна частка драматичних ніби проростають із її епістолярію. В період написання реалістично-психологічної повісті «Жаль» (тут письменниця адсорбувала усі досягнення сучасної реалістичної прози) в листах до матері, сестри Ольги, брата Михайла – безліч яскравих побутових сцен, які демонструють відточування базового вміння реаліста-прозаїка – малювати картини (портрети) з натури. Ось фрагмент із листа до матері 18 липня 1889 із Одеси: «Пані Броніслава навезла з собою багато речей, і в хаті повстав такий хаос, який був до початку світу, хоч, по-моєму, і можна було б усе по встановлювати так, що не було б дуже тісно, але пані не сподобалось так, і вона вибралась собі. Що ж: риба шука, де глибше... У понеділок ми поїхали у місто, бо треба було пані Броніславі дещо купувати; отже, ми по страшній жарі волочились по місту, і втомимились ми, звісно, дуже. На другий день хаотичний стан моєї хати все ще не пройшов, пані мала деякі спори з прекосом за хату, що хотіла перше найняти, а послі показалося, що там жити не можна, а грек не хотів оддавати назад задатку і т.д., і т.д. П[ані] Броніславу розпач обгорнув, як тільки приїхала вона на лиман, але тепер, здається, трохи примирилась із ним. Тепер все втишилось і владилось, і я засіла за кореспонденцію» [5, с. 31]. Ось вам готовий персонаж для якоїсь повісті чи новели. Такими яскравими, виразними картинами переповнений епістолярій Лесі Українки. Видумка тут – це не вигадане чи нафантазоване, а оброблене уявою. Образне сприйняття світу дозволяє вхопити найсуттєвіше і передати враження адресатові. Важливий також тематичний перегук епістолярію і творчості. Наприклад, тема божевілля, наскрізна для творчості (центрова у «Блакитній троянді», «Місті смутку»), часто зринає у листах до різних адресатів. У листі до Л. М. Драгоманової-Шишманової від 2 жовтня 1896 року знаходимо таке важливе зізнання: «Часом мої мислі заводять мене у такий лабіринт, з якого міг би вивести мене тільки один чоловік, але його вже нема, і сеє н е м а я чую тепер більш ніж коли. Часто так уночі сидиш серед того хаосу думок і думаєш: «О, хоч би галюцинація з'явилась!» Я б їй повірила так, як перше люди вірили в дива... І чого се люди так бояться галюцинацій і божевілля? А я часто дорого дала б за них» [5, с. 354]. Чоловік, який один міг впорядкувати хаос думок

молодої письменниці, – це Михайло Драгоманов, смерть якого Леся Українка сприйняла дуже болісно. Але тут важливе інше: надзвичайно тонкий і точний штрих до психології власної творчості. З одного боку – укорінена рефлексія і саморефлексія, постійна інтелектуальна напруга, пов'язана з освітою, просвітницькими проектами, вирішенням складних філософсько-світоглядних проблем (тут настанови вчителя, ясна річ, допомагали вийти з лабіринту), з іншого – хворі нерви, аж до нападів істерії, безсоння, екстатичні стани. Це теж хаос, але вже ірраціональний, для будь-якої людини більш небезпечний, аніж хаос думок (боятись божевілля тому – природна річ). Видіння, які траплялись у Лариси Косач змолоду (яскраво про це свідчить поезія, цей щоденник душі), або ж галюцинації, а ще точніше – межові стани, переконали у своїй здатності впорядковувати ірраціональний хаос. Образи видінь – це максимально насичені інформативно й емоційно картини, які вже є тією візією, яку здатен отримати лише геній. Про те, що цей стан споріднений із хворобою, тобто божевіллям, писали медики вже наприкінці XIX століття, а згодом ця думка ляже в основу аналітичної психології школи Карла Густава Юнга та його учнів. Геній балансує на межі хвороби і може щоразу в мить прозріння чи осяяння зісковзнути у стан цілковитого божевілля, іноді безповоротно. Леся Українка вчиться поєднувати раціональні та ірраціональні витoki творчості, і ця лінія напруженого пошуку (тут нічого не дається легко) яскраво відбита і в творчості, і в епістолярії. Загалом в листах безліч безцінних штрихів саме до психології творчості.

Висновки. Є чимало тем, розвиток яких, значення для еволюції творчості, увиразниться, якщо їх простежити за епістолярієм. Ось кілька таких: жіноче питання (емансипація, фемінізм), суспільність і соціальні рухи, українство (національне питання), роль митця і мистецтва, батьки і діти (матір/донька), літературне покоління, індивідуальна свобода та зобов'язання перед іншими, тощо.

Вагома подія – видання тритомного епістолярію Лесі Українки. Але попереду – вдумливе вивчення цього спадку у контексті її літературної творчості. Тільки з'єднавши обидві частини, літературну й паралітературну, отримаємо цілість під назвою «Леся Українка / Лариса Косач».

Література

1. Абрамович С. Паралітература // Лексикон загального та порівняльного літературознавства; за ред. А. Волкова; Буковинський центр гуманітарних досліджень. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 634 с.
2. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох. Київ: Факт, 2007. 720 с.
3. Державин В. М. Поет надлюдського (Фрідріх Ніцше). У задзеркаллі художнього слова. Вибрані літературознавчі праці. Івано-Франківськ: Плай, 2015. С. 656–659.
4. Левчук Т. П. Утопія / антиутопія в контексті жанрового прогнозування Лесі Українки // Слово і Час. 2016. № 7. С. 47–56.
5. Українка Леся. Зібрання творів у дванадцяти томах. Т. 10. Листи (1876–1897). Київ: Наук. думка, 1978. 542 с.

References

1. Abramovych S. *Paraliteratura* [Paraliterate]. In: *Leksykon zahalnoho ta porivniialnoho literaturoznavstva*. Chernivtsi, 2001. 634 p. (in Ukrainian).
2. Blum H. *Zakhidnyi kanon: knyhy na tli epokh* [The Western Canon: The Books and School on the Ages by Harold Bloom]. Kyiv, 2007, 720 p. (in Ukrainian).
3. Derzhavyn V. M. *Poet nadliudskoho (Fridrikh Nitsshe). U zadzerkalli khudozhnoho slova. Vybrani literaturoznavchi pratsi* [The poet of superhuman (Friedrich Nietzsche). In the background of the artistic word. Selected literary works]. Ivano-Frankivsk, 2015, pp. 656–659. (in Ukrainian).
4. Levchuk T. P. *Utopiia / antyutopiia v konteksti zhanrovoho prohnouzuvannia Lesi Ukrainky* [Utopia / Anti-Utopia in the context of a genre forecasting by Lesya Ukrainka]. In: *Slovo i Chas*, 2016, № 7, pp. 47–56. (in Ukrainian).
5. Ukrainka Lesia. *Zibrannia tvoriv u dvanadtsiaty tomakh* [Collected works in twelve volumes]. T. 10. *Lysty (1876–1897)*. Kyiv, 1978, 542 p. (in Ukrainian).

Maria Moklytsya. Epistolary Lesya Ukrainka as Paraliterary Creativity.

The article deals with the necessity to consider the epistolary and literary criticism of Lesya Ukrainka as a paraliterate, connected with artistic and organic integrity. Non-artistic creativity of the artist is proposed to be defined as paraliterate, with a variable disposition on the literary. This term is in the exact sense of the word, from the ancient Greek: near, near literature, without an appreciable marker. The delimitation line is a function. Artistic work highlights an artistic criterion, non-artistic submits to life's pragmatism, but the value of the text depends on how much creative energy it picks up.

There are many themes whose development, meaning for the evolution of Lesya Ukrainka's creativity, will be evident if they are traced by an epistolary. The article states that the epistolary of the writer is a laboratory of her style, genre experiments, the most vivid manifestation of the psychology of creativity, worldview searches.

Key words: Lesya Ukrainka, paraliterary, epistolary, fiction, nonfiction.

Моклиця Марія Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, *ORCID ID: 0000-0001-7984-4377*; *moklytsja@gmail.com*